३३ हितेजउमिति द्विविधं प्रकृतिकालभेदात् तत्र सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयाश्रया प्रकृतिः सा नित्या अक्ष
राअविद्यामायाशब्दवाच्या च तस्या भगवत्संकल्पाधीनगुणवैषम्यात् कार्योन्मुखावस्था अव्यक्तश
ब्देनोच्यते तस्मान्महानुत्पद्यते स महान् सात्त्विकराजसतामसभेदात् त्रिविधावस्थितः महतोऽहंकार
उत्पद्यते सोऽपि सात्त्विकाहंकारो राजसाहंकारः तामसाहंकारश्चेति त्रिविधो मतः एतेषां त्रयाणां वै
कारिकस्तैजसो भूतादिरिति नामान्तराण्यपि संभवन्ति तेषु वैकारिं इति प्रसिद्धाद्राजसाहंकारस
हकृतात्सात्त्विकाहंकारादेकादशेन्द्रियाणि जायन्ते सात्त्विकाहंकारोपादानकं द्रव्यमिन्द्रियं इन्द्रियं
1 द्विविधं ज्ञानेन्द्रियं कर्मेन्द्रियं चेति ज्ञानप्रसरणशक्तमिन्द्रियं ज्ञानेन्द्रियं तच्च षट् मनःश्रोत्रचक्षुर्घ्रा
णरसनात्वग्भेदात् स्मृत्यादिकरणमिन्द्रियं मनः श्रोत्रं तन्मनुष्यादीनां कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नप्रदेशवर्ति
द्विजिह्वानां नयनवर्ति रूपमात्रग्रहणशक्तमिन्द्रियं चक्षुः तत्सर्वेषां नयनवर्ति गंधमात्रग्रहण
शक्तमिन्द्रियं घ्राणं नासाग्रवर्ति रसमात्रग्रहणशक्तमिन्द्रियं रसनेन्द्रियं जिह्वाग्रवर्ति स्पर्शमात्रग्रह
णशक्तमिन्द्रियं त्वगिन्द्रियं सर्वशरीरवृत्ति नखदंतकेशादिषु प्राणानां घटनात् तस्मात् स्पर्शोपलंभः श्रो ३३
मनस्तु हृदयदेशवर्ति [illegible] केशव [illegible]
कामिन्द्रियं ५

डपरिगणनात् कथं द्रव्याद्रव्यभेदेन द्वैधा समर्थनमिति चेदुच्यते नत्वस्मत्पक्षे पणापक्षेपणाकुंचनप्रसार
नै२ णागमनभेदात् कर्म पंचधावस्थितमिति कल्पनं गौरवात् चलनात्मकं कर्मैकमेवोपपद्यते त
स्यापि संयोगमात्राद्येवोपपत्तेः संस्थानमेव जातिरिति संस्थानातिरेकसामान्यानंगीका
रात् समवायस्य समवायान्तरांगीकारेणानवस्थानात् तस्यापि संयुक्तविशेषणमात्रादप्युपपत्तेः जीवे
२थ श्वरयोरणुत्वविभुत्वादिविभाजकधर्मान्तरेणाविशेषस्य तत् किंचित्पदार्थान्तरांगीकारे गौरवात् त्वस्म
तः कर्मसामान्यविशेषसमवायानां पृथक् द्रव्यत्वेनानंगीकाराच्च द्रव्यमद्रव्यमिति द्वैधा
विभागउपपद्यते एतेनाभावः सप्तमपदार्थ इत्यपि निरस्तं अभावस्य भावान्तररूपत्वात् प्राग
भावो नाम पूर्वावस्थापरं पर्यायः ध्वंसस्तूत्तरावस्थापरं पराञ्चत्यन्ताभावान्योन्याभावौ तु
धर्म्यन्तरस्वरूपावेव सत्त्वेतद्रूपावस्थ प्रत्यक्षेत भावः पूर्वं प्रत्युक्तः उपादानं द्रव्यमित्युक्तं गु
णाश्रयो द्रव्यमिति सामान्यलक्षणं संभवति तानि च द्रव्याणि षट् प्रकृतिकालशुद्धसत्त्वधर्म
भूतज्ञानजीवेश्वरभेदात् तत्र जडाजडरूपयोः विभक्तयोर्मध्ये जडलक्षणमुच्यते प्रागभावस्वर

[illegible] त्वं श्रोत्रग्राह्यत्वं चाकाशलक्षणम् [illegible] हेतुनीतं
[illegible]
मपाधिकरणानि तत्तन्मात्राणि शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गंधतन्मात्रमिति
३५ पंचभूतानि च तथा आकाशवायुतेजोऽप्पृथिवीभेदात् तत्र तामसाहंकाराकाशयोर्मध्ये या
वस्था तद्विशिष्टं द्रव्यं शब्दतन्मात्रं क्षीरदध्नोरंतरालेपरिणामवत् तस्मादाकाशो जायते स्पर्शतन्मात्रं कलिलं
आकाशवाय्वोर्मध्यमावस्थाविशिष्टं द्रव्यं स्पर्शतन्मात्रं तस्माद्वायुः विशिष्टस्पर्शवत्त्वे सति रू
पशून्यत्वं अस्मदादिस्पार्शनत्वं अस्पर्शवत्त्वे सति विशिष्टशब्दाधारत्वं श्रोत्रग्राह्यत्वं चाकाश
लक्षणमिति स च प्रत्यक्षः शब्दमात्रगुणकत्वं वकाशहेतुनीत्वं नभ इति प्रतीतेरूपवान् स एते
नाकाशाजन्यत्वनिरासः सर्पपरिस्पंदादिभिराकाशस्यैव प्राच्यादिव्यवहारोपपत्तौ दिगि
२ ति न पृथक् द्रव्यकल्पनं दिक्सृष्टिस्तु अंतरीक्षादिसृष्टिवदुपपद्यते आकाशात् स्पर्शत
न्मात्रं आकाशवाय्वोर्मध्यमावस्थाविशिष्टं द्रव्यं स्पर्शतन्मात्रं तस्माद्वायुः विशिष्टस्पर्शवत्त्वे
सति रूपशून्यत्वं अस्मदादिस्पार्शनैकेंद्रियग्राह्यद्रव्यत्वं च मनुष्णाशीतविशिष्टस्पर्शवत्त्वे स
ति गंधशून्यत्वमित्यादिकं वा पीलक्षणं तस्मिन्नानासलिलातपकुसुमाद्यवयवयोगा १५
तु शीतोष्णसौरभादिप्रतीतिः अत एव तदवयवानां सूक्ष्माणां योगात् शीतो वायुः सुरभिर्वायुः

तच्चवाक्पाणिपादपायूपस्थभेदात्पंचधावस्थितं कर्मोच्चारकरणमिंद्रियं वाक् ३

ग्राणेंद्रियाणां भौतिकत्वप्रतिपादनं भूताप्यायितत्वेनौपचारिकं एतेषां विषयसंबंधः क्वचित्संयो
गः क्वचित्संयोगाश्रयणामिति वृद्धसंप्रदायः उच्चारणादिष्वन्यतमक्रियाश्रय करणत्वं कर्मेंद्रियसामा
न्यलक्षणं तत्र वाक् तत्स्थानं च जिह्वामूलतालुदंतोष्ठनासामूर्द्ध स्थानानि वृत्तिः
मुखादिषु अदृष्टविरहात् तदभावात् शिल्प्यादिकरणमिंद्रियं पाणिः स च मनुष्यादीनां चांगुल्या
दिवृत्तिः वारणादीनां नासावृत्तिः संचरणाकरणमिंद्रियं पादः स च मनुष्यादीनां चरणवृत्तिः भुज
गपतंगादीनां उरःपक्षादिवृत्तिः मलत्यागकरणमिंद्रियं पायुः स च तत्तदवयववृत्तिः आनंदविशे
षकरणमिंद्रियमुपस्थः स च मेहनादिवृत्तिः एतानींद्रियाण्ययमानि परकायप्रवेशलोकांतरगम
६५ दिषु च जीवेन संगमनमिंद्रियाणां मुक्तिदशायाम प्राकृतदेशगमनासंभवात् दिहेव यावत्प्रल
यस्थितिः करणविधुरैरन्यैः परिग्रहो वा कर्मेंद्रियाणां शरीरनाशान्नाश इति पक्षस्तु भाष्यविरोधेन
निरस्तः तेन पुरुषेंद्रियं स्त्रींद्रियं लमांद्रियैकैसीकारः इत्यादि विमतपक्षा निरस्ताः राजसाहंकार
सहकृतात् भूतादिसंज्ञकात् तामसाहंकारात् शब्दादिपंचतन्मात्राणि आकाशादिपंचमहाभूतानि चो
त्पद्यंते भूतानां मध्ये अव्यवहितसूक्ष्मावस्थाविशिष्टद्रव्यं तन्मात्रं तदेव भूतोपादानं वशिष्ठवचनादिवे

१५ सहोत्पद्यते सहैव नश्यतीति द्रव्यरूपा गुणा भूतास्तावयवाश्चक्षुरनेन प्रभायाः केवलगुणत्वमत
निरासः प्रभाविशिष्टं तेजः प्रभावत्त्वं चतुर्विधमिति प्रतिपादितं तत्र तेजः शब्दस्पर्शरूपगुणा
वच्च तेजः सलिलं पार्थिवमध्यमावस्थाविशिष्टं द्रव्यं रसतन्मात्रं तस्मादापः शीतस्पर्शवत्त्वं
निर्गंधत्वे सति विशिष्टरसवत्त्वं त्वं इत्याद्यपां लक्षणं तासां शुक्लमधुरशीतैकस्वभावो
ऽंभ्राश्रयादिसंसर्गभेदात् रूपरसस्पर्शवैचित्र्यारोपं तास्समुद्रशीरदादिरूपेण बहु ६
३ प्रकाराः शब्दस्पर्शरूपरसवत्त्वं सेचनपिंडीकरणादिहेतवः अपूपृथिव्यामध्यमावस्था
विशिष्टद्रव्यं गंधतन्मात्रं तस्मात्पृथिवी विशिष्टगंधवत्त्वे रसवत्त्वे सति विशिष्टस्पर्शवत्त्व
मित्यादि पृथिव्या लक्षणं सा सुरभिमधुराढ्याह्लादिरूपा चक्षुरनुष्णाशीतस्पर्शवती पाक
जभेदात्तु विचित्रवर्णा विचित्ररसा चास्याश्च मनो घ्राणव्यापकत्वेनोपकारकत्वं मूसा
षाणान्नौषध्यादिबहुप्रकारवती शब्दस्पर्शरूपरसगंधगुणाकाधारणे हेतुरतः तमसः पृथि
व्यामंतर्भावः तद्गुणोऽंचातत्त्वं स्यादंतरंतादृश्यतरवज्ञेनोकाभावमात्रे द्रव्यातिरेकं वा इत्यादिपक्षा १५

सुरभिर्वायुरिति व्यपदेशः सच त्वगिंद्रियाप्यायकत्वेनोपकरोति तस्य शब्दस्पर्शौ गुणौ तत्र श
रीरधारणादिहेतुर्वायुविशेषः प्राणसंज्ञकः पंचप्रकारः प्राणापानव्यानोदानसमानभेदा
त् हृदि प्राणः गुदेपानः सर्वशरीरगो व्यानः कंठ उदानः नाभिदेशे समान इति जंगमेष्विव
स्थावरेष्वपि च प्राणसंबंधस्तुल्य एव सच स्पर्शानुमेयः एतेनानुमेयवादनिरासः वायुते स ४
जसोर्मध्यमावस्थाविशिष्टं द्रव्यं रूपतन्मात्रं तस्मात्तेजः उष्णस्पर्शवत्त्वं भास्वररूप
वत्त्वादिकं तु तेजसो लक्षणं तस्य बाह्यपचनादिहेतुत्वमग्निसंयोगेनाभ्यंतरे वैश्वानरसंज्ञक
जाठराग्निरूपेणाद्याशीतादिव्यतिरिक्तानां चाक्षुषज्ञाने आलोकादिरूपेण सहकारी भवति
८ ३ तच्च भौमदिव्यौदर्याकरजभेदात् तत्र पार्थिवमात्रेंधनं तेजो भौमं तद्दीपा
दिजलमात्रेंधनं दिव्यं सूर्यादि पार्थिवजलेंधनमौदर्यं जठरानलं निरिंधनं तेजः आकरजं
स्वर्णादि स्वर्णस्य द्रव्यांतरसंसर्गादुष्णस्पर्शाभावः पुनः सामान्येन प्रभाप्रभावांश्चेति विभक्तः
आवरणासद्सद्भावाधीनसंकोचविकाशवत्सप्रकाशं तेजो विशेषः प्रभा सा च प्रभावद्धः

नगुडेश्वरभोगायतनं शरीरं शिरःपाणिपादादिमयं शरीरमित्यादि निःपरोक्ता निःशरीरं नवि
नवि षयेनिःयमेन पृष्टेषमितित्लक्षणात्रयं वा पौजन्यं ईश्वरतत्त्वान्यतिरिक्तं द्रव्यं शरीरं तिवात्त्वे स्थमिर
लक्षणं एतेन चेष्टाश्रयं शरीरमिंद्रियाश्रयं शरीरं भोगायतनं शरीरं शिरःपाणिपादादि
मयं शरीरमित्यादि निःपरोक्ता निःशरीरलक्षणानि निरस्तानि शरीरं द्विविधं नित्यमनित्य
मिति तत्र नित्यं त्रिगुणद्रव्य कालजीवश्रीभूम्यादिकं ईश्वरशरीरं नित्यसूरीणां चस्वा
भाविकं गरुडभुजगादिरूपं अनित्यं द्विविधं अकर्मकृतं कर्मकृतं चेति प्रथममीश्व
रस्य महदादिरूपं तथा अनंतगरुडादीनां च मुक्तानां च इच्छागृहीतं तत्तद्रूपं कर्मकृतम
पि द्विविधं स्वसंकल्पसहकृतकर्मकृतं केवलकर्मकृतं चेति पूर्वं महतां सौभरिप्रभृतीना
मुत्तरं चान्येषां पुनः सामान्येन द्विविधं स्थावरजंगमभेदात् स्थावराः शिलावृक्षगु
ल्मलतादयः जंगमं चतुर्विधं देवमनुष्यतिर्यङ्नारकिभेदात् उद्भिज्जस्वेदजजरायुजाण्
डजादिभेदो ऽपि विभागजन्यधर्मो ऽप्यनिजशरीरमात्रव्यापसंतिरेवं पंचीकृतानामेवाड

निरस्ताः भूतेषु सर्वत्र पंचीकरणप्रक्रियया शब्दादीनां गुणानामुपलंभः पंचीकरणप्रक्रिया तु
भगवान् भूतानि सृष्ट्वा एकैकमेव भूतं द्विधा कृत्वा एकं भागमेकं स्वभागमेकं निधाय अपरभा
गमपरं चतुर्धा कृत्वा तान् चतुरो भागान् भूतांतरेषु चतुर्षु योजयति एवं सर्वेषु भूतेषु क्रियमाणे
षु एकैकस्य भूतस्यार्द्धं स्वभागः अर्द्धमपरं चतुर्णां भूतानां भागसमुच्चय इति भवति यथा च स्व
भागस्य भूयस्त्वात् परभागस्याल्पत्वात् पृथिव्यादिव्यपदेशः वेदे त्रिवृत्करणोपदेशा
स्तु पंचीकरणस्याप्युपलक्षणाः भूतैः सार्द्धं महदहंकारौ मिलित्वा समीकरणमित्यप्या
हुः एतेषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु पंचभूतानि प्रकृतिमहदहंकाराश्च शरीरोपादानानि ए
कादशेंद्रियाणि प्रत्येकमसंख्यातानि प्रतिपुरुषं भिन्नानि निश्चाभरणापि तत्र ज्ञानी वश
रीरमात्रमध्यतिष्ठति शरीरं नाम चेतनं प्रत्याधेयत्वविधेयत्वशेषत्वनियमेरप
थकिंचेद्रव्य [illegible] विशेषप्रत्येकं लक्षणानि पमेन पदार्थपनियमे

वि

सकुमासुरासमुद्रा सकुशद्वीपेन ससोपि समुद्रेण [illegible] पेन [illegible]
सत्तीरार्तवेन २

जनविस्तीर्णः समपरिमाणेन लवणसागरेणावृतः स सिंधुः द्विगुणेन सप्तवर्षात्म
१७ केन प्लक्षद्वीपेन वेष्टितः सोपि इक्षुसमुद्रेण सोऽब्धिः शाल्मलीद्वीपेन सप्तवर्षद्वयविभाज
कवलयाकारमानसोत्तरपर्वतसहितेन पुष्करद्वीपेन सम्पुटः जलार्णवेन एवं द्वीपाना
मुत्तरोत्तरं द्विगुणा द्रष्टव्यं प्लक्षद्वीपाद्वपश्चे [illegible] सप्तद्वीपात्मको यो द्विगुणीकृतया कांच सप्तवर्षात्मकः ४
नमस्मादतः [illegible] नभूमिस्तु लोकालोकपर्वतेन पर्वतस्तु घनमसा तदूर्ध्वतमो गर्भोदकेन ततोऽडकटाहः एवं भूमे
रधः अतलवितलरसातलतलातलमहातलसुतलपातालभेदात् सप्तलोकाः अधोन
रकाः तत्र पापकर्मणां पापानुभवभूमयः रौरवाद्या मुख्यतया एकविंशतिप्रभेदाः ततो गर्भो
5 दकं अनंतरं अंडकटाहः एवं भूमेरुपरि लक्षयोजनात् सूर्यमंडलं तदेव भुवर्लोकः तदुपरि चंद्रमं
डलं तस्मादुपरि नक्षत्रबुधशुक्रांगारकबृहस्पतिशनिसप्तर्षिमंडलानि तदुपरि ध्रुवः सूर्यम
डलमारभ्य ध्रुवलोकपर्यंतः स्वर्लोकः चतुर्लक्षादुपरि कोटियोजनो ह्यायो महर्लोकः तस्मा
द्विगुणो जनलोकः ततश्चतुर्गुणस्तपोलोकः तस्माद्द्वादशकोटिस्थापः सत्यलोकः ततस्तमः
गर्भोदकं अंडकटाहश्चैवं एवं तिर्यगूर्ध्वप्रमाणेन पंचाशत्कोटियोजनं भूमेस्तले भवतिरा १७

त्यादकत्वंब्रह्मणोत्पादनात्पूर्वसृष्टिः समष्टिसृष्टिः अनंतरं सृष्टिर्व्यष्टिसृष्टिः महदादीनामुत्प
त्तिर्नामतात्त्वीपलाशतांटंकन्यायेनावस्थांतरापत्तिरेव सेनावनराश्यादिव्यवहारवत्
पूर्वापरावस्थाविशिष्टसंबंधमात्रेण कार्यकारणभेदव्यवहारस्तत्र पूर्वावस्था प्र
हाणेन विजातियावस्था प्राप्तेस्तत्त्वांतरव्यपदेशः पृथिवीपर्यंतमेवेत्थं प्रकृतिमहदहं
कारएकादशेंद्रियतन्मात्रपंचकभूतपंचकविभागेन चतुर्विंशतितत्त्वानि वर्णितानि
एतेन न्यूनाधिकसंख्यातत्त्ववादिनो वाह्याः पाशुपताद्या निरस्ताः परमाणुकारण
त्ववादिनो पि निरस्ताः प्रकृत्यादयः ईश्वरस्य जीवस्य च भोग्यभोगोपकरणभोगस्था
नानि च भवंति भोग्यविषयाः भोगोपकरणं चक्षुरादिकरणानि भोगस्थानानि चो तर्वीतिच
तुर्दशभुवना[illegible]ण्डं नामकपित्थफलाकारपंचीकृतपंचभूतार
श्रा०३ ब्धं प्राकृतद्व्यंतघृभाजं [illegible] कारम्भः कोणिकाकारो मेरुः मेरोर्दक्षिणतः भारतकिं
पुरुषहरिवर्षाणि क्रमेण उत्तरस्तु रम्यकहिरण्यकुरुवर्षाणि क्रमेण पूर्वतो भद्रा
श्ववर्षं पश्चात्केतुमाल[illegible] मध्ये इलावृतं एवं नववर्षयुक्तं जंबुद्वीपं लक्षयो
त केर

रजस्तमोरहितं नित्यं ज्ञानानंदजनकं च यत्कर्माधीनं केवलभगवदिच्छया प्राकाशादिरूपेण परिणतं निरवधिकतेजोरूपं
नित्यमुक्तेश्वरयोरपरिच्छेद्याद्भुतं=१

८ वं चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते इत्युक्तरीत्या चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिवसप्रमाणं
मेवं एवं रात्रिरपि ब्रह्मणोऽह्नि चतुर्दश मनवो जायंते द्वयोरपि तथैव [illegible] उक्तरीत्या चतुर्यु
गसहस्राणि ब्रह्मणो दिवसप्रमाणं तथा सप्त [illegible] र्षपञ्चकं एकैक मनोरेकसप्ततिचतुर्युगपरिमा
णः कालः एवं ब्रह्ममानेन ब्रह्मणः शतवर्षजीवितं तस्य तस्य सर्वे कालाधीनं एवं नित्यनैमित्तिकप्रा
कृताः प्रलयाश्चापि कालाधीनाः कालस्य च कार्यं प्रति स्वस्योपादानत्वम् अखंडकालो नि
६ त्यः कार्यः पुनरनित्यः एवंभूतः कालः ईश्वरस्य क्रीडापरिकरो भवति लीलाविभूतौ ईश्वरः काला
धीनः सन् कार्यं करोति नित्यविभूतौ तु कालस्य विद्यमानत्वेऽपि तस्य न स्वातंत्र्यं केचित्तु तत्र का
लो नास्तीति वदंति केचित्तु षाड्गुण्यपरेशः कालः इत्यप्याहुः तेनानुमेयवादनिरासः इति का
लो निरूपितः इति कालनिरूपणं नाम पंचमोऽवतारः ॥५॥ अथ नित्यविभूतिनिरूप
ते शुद्धसत्त्वं धर्मभूतज्ञानं जीवेश्वरसाधारणं लक्षणम् अजडत्वं अजडत्वं नाम स्वयंप्रकाश
त्वं शुद्धसत्त्वं नाम त्रिगुणद्रव्यव्यतिरिक्ते सति सत्त्ववत्त्वं निःशेषाविद्यानिवृत्तिदेशविजातीयत्व १३



तत्र शुद्धसत्त्वधर्मभूतज्ञानसाधारणलक्षणं पराक्त्वे सति अजडत्वं तत्तु स्वयंप्रकाशत्वे सति परस्मै एव भासमानत्वं

सत्त्वरजस्तमसां प्रधानं तत्कार्यपरिणाममहत्तत्त्वं कलाकाष्ठादिरूपेण परिणामि नित्यो भगवत्क्रीडापरिकरभूतकालश्चेश्व री
रभूतश्च =

तकोटियोजनविस्तीर्णं वा देशमानभेदेन ब्रह्माण्डकटाहस्तु कोटियोजनोच्छ्रायः तदंडं दशोत्तरावर
णावृतं एतादृशान्यंडानि अनंतानि जलबुद्बुदानीव युगपदीश्वरसंघातानि ईश्वरस्य चतु
२३ मुखपर्यंताः सृष्टिः ब्रह्मकार्या तदनंतरस [illegible] ब्रह्मकेति विवेकविस्तरस्तु पुराणागमादिषु द्रष्टव्यः
इति प्रकृतिर्निरूपिता इति प्रकृतिनिरूपणं नाम चतुर्थोधिकार ॥४॥ ॥ अथाचिद्विशेषं का
लो निरूप्यते कालो नाम गुणत्रयरहितो जडद्रव्यविशेषः स च नित्यो विभुश्च भूतभविष्यद्वर्तमा
नभेदेन त्रिविधः युगपत्क्षिप्रचिराद्व्यपदेशहेतुः निमेषकाष्ठा [illegible] कलामुहूर्तदिव
सपक्षमास [illegible] अयनवत्सरादिव्यपदेशहेतुश्च मनुष्यमानेन मासः पितॄणां दिनं तेषाममावा
स्या तु मध्याह्नं मनुष्यमानेन वत्सरो देवानां दिनं तेषु मेषु त्तरायणमहः दक्षिणायनं रात्रिः एवं दे
वमानेन द्वादशवर्षसहस्रसंख्याकं चतुर्युगमित्युच्यते तत्र चतुःसहस्रवर्षसंख्याकं कृतयुगं त
त्र पूर्णो धर्मः त्रिसहस्रवर्षसंख्याकं त्रेता त्रिपाद्धर्मवत् त्रेतायुगाद्द्विसहस्रवर्षपरिमितं सार्द्धध
र्मवत् द्वापरं सहस्रवर्षसंख्याकं एकपादधर्मं कलियुगं [illegible] द्विसहस्रसंख्याकैः र
सह

अथा कृष्णभक्त स्पर्शाद्यनाश्रयत्वात् आकाशादिव्यावृत्तिः ज्ञानात्मकत्वप्रतिपादनाज्जडमतनिरासः ५

३६ कार्यकत्वात् नित्यनिरवद्यनिरतिशयोज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनमार्द
वार्जवादयो दिव्यमंगलविग्रहगुणाः तस्य व्यापकत्वं गीतादिषु प्रसिद्धमुक्तं स्यच्छरीरं ना
स्तीति वचनं तु कर्मकृतशरीराभावपरं तत्रत्येन्द्रियाणां नित्यत्वात् अत एव कार्यकार
वा॰४ णाभावाभावोक्तिः प्राकृतवल्लनत्वात् एव व्यपदेशाः एतेन तत्र शरीरेन्द्रियादिकं नास्तीति मते
तमप निरा[illegible]सः परस्तादित्युक्त्या प्रकृत्येकदेशवादिमतनिरासः अप्राकृतदिव्यमंगलविग्र
हस्तु अस्त्रभूषणाध्यायोक्त सर्वोपाश्रयः तद्यथा पुरुषस्य कौस्तुभाकारत्वं प्रकृतेः श्रीवत्स
रूपत्वं महतो गदारूपत्वं सात्त्विकाहंकारस्य शंखरूपत्वं तामसाहंकारस्य शार्ङ्गत्वं ज्ञान
स्य खड्गरूपत्वं अज्ञानस्य तदावरकत्वं मनसश्चक्रत्वं ज्ञानेन्द्रियाणां शररूपत्वं सूक्ष्मस्थू
लभूतानां वनमालात्वं चेत्युक्तिः चेतनाश्रयमति तत्त्ववृत्तिमालिकाभूतानि स्वगु
णैरहंकृतिपुंगशंखेन शार्ङ्गेण तेन बाणाः वानिद्रजापि कौस्तुभमणि जीवः प्रधानं पु
नः श्रीवत्सं कमलापतेस्त्वं गदेत्याहुर्महान्तं बुधा इति संग्रहोक्तिप्रयमनुसंधेयं पसाविभूति ३६

त्वेसाविभूतिरुद्देश्ये शेषत्र्यनंता अधःप्रदेशोपरिच्छिन्ना ॥ चेतनास्वयंप्रकाशाश्चआनंदा
वहत्वादानंदनामकापंचोपनिषन्मंत्रप्रतिपाद्यतयापंचोपनिषदात्मिकाअप्राकृतपंच
शक्तिमत्तयापंचशक्तिमयेति निगद्यते साविभूतिः ईश्वरस्यनित्यानांमुक्तानांचईश्वरसं
कल्पात् भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानरूपाचभवति भोग्यमीश्वरशरीरादि भोगोपकर
णांचंदनकुसुमवस्त्रभूषणायुधादीनि भोगस्थानंतु गोपुरप्राकारमंडपविमानोद्यान
पुष्करिण्यादिकं तत्रेश्वरस्यनित्यानांचशरीराणि भगवन्नित्येच्छासिद्धानि मुक्तानांशरीराणि
तेषांपित्रादिसृष्टिवद्युगपदनेकशरीरपरिग्रहाद्युत्पत्तिश्च भगवत्संकल्पादेवभवंति भगवतोव्यू
हविभवार्चावतारशरीरस्यप्राकृतमयत्वानिःस्वर्च्चावतारेषुप्रतिष्ठानंतरंप्रसादोन्मुखेश्वरसंक
ल्पाधीनमप्राकृतंशरीरमन्त्राविर्भवति प्राकृतसंसर्गःकथमितिनंसैकनीयं रामकृष्णाद्य
वतारशरीरवद्धिति प्रमाणानुसारेणापरिहारोद्रष्टव्यः मुक्तानांशरीरपरिग्रहस्तुवसंतोस्त
ववेषपरिग्रहादिवत् स्वामिनः कैंकर्यमेवईश्वरशरीरस्याप्राकृतत्वमितिव्यवहारःषाड्गुण्यप्र



प्राकृतारू

पदीनिरस्तं ... त्वमत्वं मद्रूपादि

१२० संनिकृष्यते अहिकुंडलवद्भेदो चाविकारी सर्वज्ञो नं स्वतः स्वप्रमाणांस्य प्रकाशं चाविप्रतिपन्नानां वित्स्वगत
व्यवहारं प्रतिस्याधीनो किंचित्करागस्य जातो परसंबंधानपेक्ष व्यवहारहेतुत्वात् स्वप्रभ द्रुमदीपादिव
त् न च चक्षुरालोकयोः सजातीयत्वमाहं कारिकत्वे जसमेदादृदः प्रेने न ज्ञानस्यक्षणिकत्वं त्रि
क्षणावस्थापित्वं प्रातिभासिकवत् व्यवहारस्य मिथ्यात्वं परतः प्रामाण्यं ज्ञानसैवात्मत्वमित्यादि
धारावाहिकज्ञानं तदेकमेवानुभूयमानं तज्ज्ञानस्य नित्यत्वांगीकारे कथं जाग्रत्सुषुप्त्यादि
भेदसिद्धिरिति चेन्न यथा दाहकस्य वह्नेः संनिधौ मण्यादिप्रतिबंधके दाहाभावः तद्वज्ज्ञानस्ये दार्ढ
तिरोधायकतमो विशेषसंनिधानात् सनिज्ञानाभावः स्वापादिसिद्धिः पुंस्त्वादिवच्च पुंस्त्वादिकं वा
१२ ल्यादौ हितं यौवने आविर्भवति ... पापदाश्रितस्वभावः स तस्य गुण इति लक्षण
लक्षितत्वात् ज्ञानं गुणः अतः संकोचविकासावस्थावत्त्वात् द्रव्यमपि भवति आत्मगुणभूतस्य
ज्ञानस्य द्रव्यत्वं कथमिति न शंकनीयं प्रभावत् एकस्यैव द्रव्यत्वगुणत्वयोर्विरोधाभावात् तदव
वस्थाश्रयो द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणं स्वाश्रयादन्यत्र वर्तमानत्वे ... प्रभावदेवोपपद्यते प्रयोगश्च
गुणीभूता बुद्धिः द्रव्यं प्रसारणादिमत्त्वात् प्रभावत् ज्ञानं द्रव्यं संगच्छते सति भावनाकारणत्वात् २०

पो.१ न्या

रामोदप्रमोदसंमोदवैकुंठाख्यरूपेणाचतुर्विधाः पुनरनंताश्चत्रिपाद्विभूतिपरमपदपरमव्योम
परमाकाशामृताकाशअप्राकृतलोकआनंदलोकवैकुंठायोध्यादिशब्दवाच्याएतस्यांविभू
१६ तौद्वादशावरणोपेतअनेकगोपुरप्राकारैरावृतंवैकुंठनाममनगरंतत्रानंदनामकदिव्यालंपत
द्रत्नमयानेकस्तंभसहस्रविरचितामहामणिमंडपाख्यासभातस्यांसहस्रकफणा
मणितेजोविराजितोनंतस्तस्मिन्धर्मादिमयपदिव्यसिंहासनंतदुपरिचामरहस्तैर्विमलादिभिः
सेवितमष्टदलात्मकंपद्मंतदुपरिप्रकृष्टविज्ञानधामाशेषःतदुपरिवाचःपरमपुरुषःतंएवं
नित्य [illegible] विभूतिःसंग्रहेणप्रदर्शिताइतिनित्यविभूतिनिरूपणंनामषष्ठोऽ
वतारः ॥६॥ ⊛ अथक्रमप्राप्तंधर्मभूतज्ञानंनिरूप्यतेस्वपरप्रकाशचेतनद्रव्यत्वेसतिविष
यित्वंविषयित्वेसतिप्रभावत्संकोचगुणात्मकत्वमर्थप्रकाशोबुद्धिरितितल्लक्षणंतद्धर्मभूतज्ञानं
मीश्वरस्यनित्यानांचसर्वदानित्यमेवविभुचबद्धानांतिरोहितमेवमुक्तानांपूर्वंतिरोहितमनं
तरमाविर्भूतंज्ञानस्यानित्यत्वेज्ञानमुत्पन्नंज्ञानंनष्टमितिव्यवहारःकथमितिचेन्नज्ञानेसंकोच
विकाशाभ्यामुदयत [illegible] दशानिःसत्यत्वेन

२१ वंज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजःसौशील्यवात्सल्यमार्दवार्जवसौहार्दसाम्यकारुण्यमाधुर्य
गांभीर्यौदार्यपराक्रमादयः भगवतोऽनन्तकल्याणगुणाः ज्ञानशक्त्यादिविवृताः तत्र ज्ञा तिर
नंनाम सर्वसाक्षात्कारः पुंशक्तिरघटितघटनासामर्थ्यं बलं धारणसामर्थ्यं ऐश्वर्यं
नियमनसामर्थ्यं वीर्यं अविकारित्वं तेजः पराभिभवनसामर्थ्यं महतो मंदैः सह नीरंध्र
णसंश्लेषस्वभावत्वं सौशील्यं वात्सल्यं दोषेषु गुणत्वबुद्धिः दोषादर्शित्वं आश्रितविरहासह त्वं
त्वं मार्दवं मनोवाक्कायैकरूप्यं आर्जवं स्वसमृतानपेक्षतद्रक्षापरत्वं सौहार्दं जन्मज्ञा
नवृत्तगुणाद्यनपेक्षया सर्वैराश्रयणीयत्वं साम्यं आश्रितदोषगोपनं चातुर्यं अकंप
नीयत्वं स्थैर्यं अश्रमगमनप्रतिज्ञा च धैर्यं परबलप्रवेशनसामर्थ्यं शौर्यं तन्निरा
णां पराक्रमः एवं वदान्यत्वमित्यादाव... एवं ज्ञानविशेषभूतयोः भक्तिप्रपत्त्योः
स्वरूपं किंचिदुच्यते भक्तिप्रपत्तिभ्यां प्रसन्नईश्वर एव मोक्षं ददातीति अतस्तयोरेवं वमो २१

आत्मवत्त्वमित्युक्तं ज्ञानस्यायुगपदनन्तदेहसंयोगान्न पन्नसर्प्पादितेजोवत्संभवति ज्ञानं म
तिः प्रज्ञा संवित् धीषणा धीर्मनीषा शेमुषी मेधा बुद्धिः ८ एवमादयः शब्दा ज्ञानपर्यायाः बुद्धे
२०२ रेवोपाधिभेदात् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नरूपाः सुखादिजनकज्ञानातिरेके प्रमाणाभावा
त् इच्छामि द्वेष्मि इति व्यवहारस्य स्मरामीत्यादिवत् ज्ञानविशेषेणैवोपपत्तेः ननु कामः सं
भ्रशा५ कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेत्युक्तं ज्ञानरूपत्वं कथमिति
स्पति५ चेन्न ज्ञानस्य मनःसहकारित्वेन विषयमात्मनि मनस्येवमुपचारो हेतुताभ्यां विरोधः एवं प्र
ना त्यक्षानुमान संशय विपर्यय ... निर्वेदः ... मदमात्सर्य
चैवयन्त्याचलं दम्भलोभक्रोधमदपैशुन्यमोहाभिमानेर्ष्यानिर्वेदानंदादयः संभ्रमहर्षमतिः प्रीतिः तु
ष्टिः उन्नतिः शांतिः कांतिः विरतिः रतिः मैत्री दया मुमुक्षा लज्जा तितिक्षा ... चारणा जोगीष्मुदि
ता क्षमा चिकीर्षा जुगुप्सा भावना ... स्पृहा जिघांसा ... सा ... नाश्चर्य
श्रद्धा भक्तिः प्रपत्तिः ... विशेषा एवं

म५

ग: दमादानाहिंसादीनिश्च न वसादो दैन्याभावः अनुद्धर्षेस्तुष्ट्यभाव अतिसंतोषश्च विरोधी
२२ त्यर्थः एवं साधनसप्तकानुगृहीता भक्तिर्दर्शनसमानाकारा अत एव प्रत्ययावधि
का च भवति स्वचा तिमप्रत्ययः एतच्छरीरावसाने वाशरीरांतरावसाने वा भवति
वेदनध्यानोपासनादिशब्दवाच्या भक्तिः [illegible] भक्ति भवतीत्यपत्यगकाच
साद्विविधा साधनभक्तिः फलभक्तिभेदादुक्तसाधनजन्या साधनभक्तिः फलभक्तिस्तु ई
रूपोऽजन्यायशःकुशनाप्यादिनश्रुतमन्नं जनं वा सत्यामित्यादिषु स्तुतिनमस्कारा
10. दिषु च भक्तिशब्दः प्रयोगः औपचारिकः ननु वेदांतेषु श्रवणमनननिदिध्यासनविधानात्के
वलध्यानमेव विधीयत इति चेदुच्यते अधीतसांगवेदः पुरुषः प्रयोजनवद्दर्शनावबोधि
तदर्शनान्निर्णयापन्नत्वयमेव श्रवणे प्रवर्तत इति श्रवणस्य प्राप्तत्वादनुवादः श्र
वणप्रतिष्ठार्थत्वान्मननस्याप्यनुवादः तस्माद्ध्यानमेव विधीयत इति न विरोधः
श२८२ ध्यानवाच्या भक्तिर्विद्याभेदाद्बहुविधा सत्यविद्या विद्यानुच्यते अतः शांडिल्यविद्या अंतरादि
त्यविद्या दहरविद्या भूमविद्या सद्विद्या मधुविद्या उपकोसलविद्या गार्ग्यल्यविद्यादिरूहो



मकृतानवात्सल्यप्रजापाचानुभा नस्वपम भपचनचे वमदृपद भवेन्न भक्या श्रवणो भक्तिः स्वरनेत्रगविष
क्षिपामभानुस्मरसांनिध्यपदे मानापजीवति भक्तिरहविधा घधापापमिन्द्र को पिवतीति तस्मै देयं ततोग्राह्य स

२२ नाम

श्रीपापत्वेनज्ञानां कर्मयोगज्ञानयोगभक्तिनां भक्तिस्तु एवमौनत्वं कर्मयोगोऽउपदेशा
जीवपरयोर्याथात्म्यज्ञानवताशास्त्रानुसारेणफलसंगौ तानिष्कामान्यानित्यनैमित्ति
करूपपरिगृहीतकर्मविशेषः सतु देवार्चनतपस्तीर्थदानयज्ञादिभेदभिन्नः अयं तु जी प२
पन४ वगतकल्मषपापनद्वाराज्ञानयोगमुत्पाद्य तद्वारासाक्षाद्भक्तिमुत्पादको भवति
ज्ञानयोगोनामकर्मयोगाभ्यासेनात्मनःशरीरात्ईश्वरशेषत्वेनप्रकृतिवियुक्तस्वा
त्मचिंताविशेषः एतस्य साक्षाद्भक्तिमुपयोगः एवमेवं साधनांतराणामपि भक्तियोग
त्वमस्य भक्तियोगो नाम यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमा
धिरूपाष्टांगवान् तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपः सच विवेकविमोकाभ्यासक्रि
याकल्याणानवसादानुद्धर्षरूपसाधनसप्तकजन्यः तत्र विवेको नाम जात्याश्र
यनिमित्तादुष्टादन्नात्कायशुद्धिः विमोकः कामानभिष्वंगः अभ्यासः पुनःपुनराल
वनसंशीलनं शक्तितःपंचमहायज्ञाद्यनुष्ठानं क्रियाकल्याणानि सत्यार्जव

[illegible]

ग॰ २३ इति संज्ञया न्यग्रवर्त्तिः माध्यमिकमते व्यावहारिकस्य वाक्यस्य पारमार्थिकाभेदज्ञानजनकत्वान्न
प्रवृत्तिः भास्करपादवोक्तकर्मज्ञानसमुच्चयवादोऽपि उक्तो देव निरस्तः शैवमते तु पशुपतेः
प्राप्यत्वस्वीकाराद्रुद्राक्षभस्मधारणादेः साधनत्वेन स्वीकाराच्च निरस्तः एवं मतानि
स्पि इति बुद्धिं निरस्य परां सप्तमावतारः ॥७॥ ० अथ जीवो निरूप्यते प्रत्यक्त्वचेतनत्वा
त्मत्वकर्तृत्वादीनि ईश्वरजीवसाधारणानि लक्षणानि प्रत्यक्त्वं नाम स्वयमेव स्वस्मैभा
समानत्वं चेतनत्वं ज्ञानाश्रयत्वं आत्मत्वं शरीरं प्रति संबन्धित्वं कर्तृत्वं एकस्य ज्ञानाश्रय
त्वं सामान्यलक्षणाल्लक्षितस्य विशेषलक्षणान्युच्यन्ते अणुत्वे सति चेतनत्वं स्व
चेतनत्व ५ तः शेषत्वे सति एवमाधेयत्वविधेयत्वपराधीनकर्तृत्वपरतन्त्रत्वादिकमुक्तं स च देहेन्द्रि
यमनःप्राणादिभ्यो विलक्षणः यथा शरीरमिति प्रतीत्यादेहाद्यावृत्तः चक्षुषा पश्यामि श्रोत्रे ममः
णा शृणोमि वाचा वदामि इत्यादिप्र[illegible]तु बाह्येन्द्रियेभ्यो व्यावृत्तः मनसा जानामीति मनसः
ज्ञानकरणत्वप्रतीतेः मम प्राणा इति व्यतिरेकोक्तेः जानाम्यहमिति ज्ञानाच्च मनःप्राणज्ञानेभ्यो
व्यावृत्तः स चाणुपरिमाणः उत्क्रान्त्यादेः श्रवणात् प्रमाणानुसाराच्चाणुत्वं युगपदनेकविष २३



यया

अविद्यापुरुषविद्याप्रतर्हेनविद्यावैश्वानरनविद्याइत्यादिकाब्रह्मविद्याःन्यासविद्याप्रप
त्तिःप्रपत्तिर्नामआनुकूल्यस्यसंकल्पःप्रातिकूल्यस्यवर्जनंरक्षिष्यतीतिविश्वासःगो
प्तृत्ववरणंतथाआत्मनिक्षेपकार्पण्यमित्यंगपंचकयुक्ताएतद्देहावसानेमोक्षप्रदा
सकृत्कर्तव्यान्यासःशरणागतिःइत्यादिशब्दवेद्याज्ञानविशेषरूपाएषाप्रपत्ति २५
र्गुरुमुखाद्रहस्यशास्त्रेषुसंप्रदायतयावेदितव्याइहबालबोधनार्थेप्रवर्त्तेग्रंथे
नप्रकाश्येतिविरम्यतेभक्तिप्रपत्त्योरेवमोक्षसाधनत्वेस्वीकारात्परोक्तोपायानिरा
सं[redacted] पथावेदबाह्यानांमध्येकेषांचिन्मतेदेहातिरिक्तात्मनोनंगी
कारान्मोक्षप्रवृत्तिरेवनसंभवति अन्येषांमतेज्ञानस्यक्षणिकत्वात्तस्यैवात्मत्वान्मोक्ष
स्यप्रवृत्तिःसंतानस्यास्तीतिचेत्तन्नसंतानस्यान्यप्रत्येकम्प्रत्येनपरोन्नकर्तव्यइतिनप्रवृत्तिःअपरेषांमते
घटमोघमोदिसप्तभंगीरीत्यानेकांतवादान्नप्रवृत्तिःवैशेषिकादिपक्षेपाषाणकल्पमो
क्षप्रवृत्तिःकस्यापिनसंभवतिसांख्यादिपक्षेपुईश्वरानंगीकारा[illegible]स्यप्रकृतेर्वामोक्ष

अथ यत्त्वद्वद्वयकामः

अदृष्टजनित तद्देशांतरफलोपलब्धिः कथमिति चेन्न
क जीवस्य सर्वथाभावेपि अदृष्टवशादेवोपपत्तेः ३

गः तिसांख्यपक्षः ब्रह्मांशो जीव इति पादवपक्षः सोपाधिब्रह्मैव जीव इति भास्करपक्षः अवि
२५ द्याकल्पितएकजीववादपक्षः अतःकरणावच्छिन्नानेकजीववादपक्षः इत्येवमा
दयो विरुद्धपक्षा निरस्ताः विमुक्तवादपक्षोपि न तु जीवस्य विमुक्त्यनंगीकारे अदृष्ट
नामभगवत्प्रीत्यप्रीतिजनकजीवकर्तृककर्मविशेषजन्यो ज्ञानविशेषः सवि
शेषो भगवत्संकल्प एव विमु[illegible] स्वरूपं भगवंतमाश्रितः अतो फलोपलब्धिरेवेति न
विरोधः स जीवो विविधः बद्धमुक्तानित्यभेदात् तत्र बद्धानामा[illegible] निवृत्तसंसाराः तेषां तु
दशभुवनात्मकांडकटाहवर्तिनो ब्रह्मादिकीटपर्यंताः चेतनविशेषाः श्रीमन्नारा
12 यणनाभिकमलात् उत्पन्नो ब्रह्मा ब्रह्मणो दक्ष[illegible]पुत्रा सनकादियोगिनो नार
दादिदेवऋषयो वशिष्ठभृगव[illegible]दिव्र[illegible]षयः पुलस्त्य मरीचि [illegible] कश्यपादिनव प्र
जापतयो बभूवुः तस्माद्देवाः दिक्पालाश्चतुर्दश इंद्राश्चतुर्दश मनवः असुराः पितरः सि
द्धगंधर्वकिन्नरकिंपुरुषविद्याधराप्सरसो वसवो रुद्राः आदित्या अश्विनौ च दानव
यक्षराक्षसपिशाचगुह्यकादयः एवं देवयोनयो मनुष्या अपि ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य २५

१ जी यानुभवः कथमिति नैयायिकैः धर्मभूतज्ञानव्याप्त्यनुपपत्तेः एतेनैव सौभरिप्रभृतीनां युगप
दनेकशरीरपरिग्रहोऽपि संभवति स च नित्यः पूर्वानुभूतप्रतिसंधानात् नित्यश्चे
जीवस्तत्त्वभोजी वो नष्ट इति प्रतीतिः कथमिति चेन्न जीवस्य देहसंबंधध्वंसोत्पत्तिः तद्वि
योगे नाश इति प्रतिपादनात् जीवस्वरूपं नित्यमेव स च प्रतिशरीरं भिन्नः एक
नेके ४५ परिमाणेषु सुवर्णादिषु एको घट इति प्रतीतवत् व्रीहिराशौ एको व्रीहिरिति वेच्च
ज्ञाने काकारतं पारेकत्वव्यवहारः ननु स्वरूपे कप्रमाणाविरोधात्स्वतः सुखोपाधिव
सात्संसारः अप्रपंचकर्त्ता भोक्ता शरीरी शरीरं च भवति प्रकृत्तेष्वपाशरीरी ईश्वरायपक्षे या
शरीरं तस्य प्रत्यक्षश्रुतिभ्यां स्वयंप्रकाशं ... सिद्धप्रयोग आत्मा स्वयंप्रकाशः ज्ञानत्वा
द्धर्मभूतज्ञानवदिति ज्ञानत्वाशु ... चाद यः एतस्य स्वरूपनिरूपकधर्मः एकेन
ज्ञानस्य क्षणिकत्वात् क्षणिकज्ञानसंतानरूप आत्मेति बौद्धपक्षः मतं च तु षपालकेवा
तदेहस्य देहावधिक आत्मेति जिनादीनां पक्षः गजदेहे गजपरिमाणः पिपीलिकादेहे तत्परि
माणः अतो देहपरिमाण आत्मेति जैनपक्षः ... तेरेवं न तु पुरुषस्य

गः धर्मः चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति धर्मलक्षणलक्षितयज्ञदानतपस्तीर्थयात्रादिरूपाः ते
२१ च देहातिरिक्तात्मनः परलोकोऽस्तीति ज्ञानवंतः धर्मपरा द्विविधाः स्वतंत्रपरा भग
वत्पराश्चेति स्वतंत्रपरा ब्रह्मरुद्रेन्द्राद्याराधनपराः भगवत्पराश्च आर्तार्थार्थिनौ तु
ल्याधिकारिणौ आर्तो भ्रष्टैश्वर्यकामः [illegible] मुमुक्षवो द्विविधाः कैवल्यपरा मोक्षपराश्चेति
कैवल्यं नाम ज्ञानयोगात् प्रकृतिवियुक्तस्वात्मानुभवरूपोऽनुभवश्च अर्चिरादिमार्गेण
परमपदं गत एव कश्चित्कोणे परित्यक्तपत्नीन्यायेन भगवदनुभवव्यतिरिक्तस्वात्मानुभ
इत्याहुः केचिदर्चिरादिमार्गेणागतस्यापुनरावृत्तिश्रवणात् प्रकृतिमंडल एव क्वचि
13 देशे स्वात्मानुभव इत्याहुः मोक्षपराश्च द्विविधा भक्ताः प्रपन्नाश्चेति भक्ताः पुनर
धीतसांगसशिरस्कवेदाः पूर्वोत्तरमीमांसापरिचयात् चिदचिदीश्वरलक्षणमनवधिका
तिशयानंदस्वरूपं निखिलहेयप्रत्यनीकं समस्तकल्याणगुणात्मकं ब्रह्मावधार्य
तत्प्राप्त्युपायभूतां सांगां भक्तिं स्वीकृत्य तया मोक्षं प्राप्तुकामाः भक्तावधिकारस्त्रैवर्णि
कानामेव देवादीनाम[पि] [illegible] अर्थित्वसामर्थ्ययोः संभवात् न शूद्राधिकारः अपशूद्र २८

[illegible]
एकादयश्च
शूद्रादिजातिभेदाद्बहुविधानि पंचोपियपशुमृगपक्षिसरीसृपपतंगकीटादिभेदाद्बहुविधास्था
वराण्यपि वृक्षगुल्मलतावीरुधतृणादिभेदाद्बहुविधाः वृक्षा [illegible]जलाहरणोपपुत्रकिंचिद्द
ज्ञान ३ न संबंधोऽस्य यस्य प्राणाख्यस्त्वत्वे [illegible]त्युक्तत्वात् अतो देवमनुष्यतिर्यक्स्थावरभेदभिन्नाव
ह्मः जरायुजांडजोद्भिज्जस्वेदजाश्च भवंति देवमनुष्या जरायुजाः तिर्यगादयश्च जरायुजाः
तैपिपीलिका ऽडजाः स्वेदजा [illegible] स्थावराश्च उद्भिजा एवं भूतानां बीजांकुरन्यायेन विषमप्रवा
पश्चा ५ हतयाऽनादिकालप्रवृत्ताऽविद्याकर्मवासनासृष्टिप्रक्रिया संबंधेऽश्चक्रवत्परिवर्तमाने
गर्भजन्मबाल्ययौवनजागरस्वप्नसुषुप्तिमूर्छाजरामरणस्वर्गनरकगमनादिविवि
धविचित्रावस्थावंतः अनाद्यनंतप्रकारानिदुःसहतापत्रयाभितप्ताः स्वतःप्राप्तभगवदनु
भवविच्छेदवंतश्चेते द्विविधाः शास्त्रवश्याः तदवश्याश्चेति तेषां मध्ये कारणापत्तज्ञानानाव
ह्मानां शास्त्रवश्यता तिर्यक्स्थावरादीनां तन्नास्ति शास्त्रवश्याः द्विविधाः बुभुक्षवो मुमु
क्षवश्चेति तत्र बुभुक्षव [illegible]र्थकामपराधिनः [illegible] द्विविधाः धर्मार्थकामपराध तेर

र्मपराश्चेति केवलार्थकामपरा देहात्माभिमानवंतः धर्मपराश्च लौकिकश्रेयःसाधने

ग: मितिप्रारब्धकर्मानुभवन्नन्ते देहावसानसमये मोक्षमार्गोद्युक्तः ज्वाज्वल्यमानाग्निमध्ये
२६ स्थितस्येव संसारे स्थितेरीतिदुःसहत्वोत्पत्त्युत्तरक्षणं कोमळत्रयात्तः मुक्तो नाम तत्पापुप
रियहानंतरं नित्यनैमित्तिकभगवदाज्ञाकैंकर्यरूपाशास्त्रप्रपन्ने (जनतया (कृ) वेन्न
भगवद्भागवतापचाराश्च वर्जयन् देहावसानकाले सुकृतदुष्कृते मित्रामित्रयोर्नि
क्षिपन् वाङ्मनसीत्यादिप्रकारेण हार्दे परमात्मनि विश्रम्य मुक्तिद्वारभूतसुषुम्ना
श्रांः ख्यनाडीं प्रविश्य ब्रह्मरंध्रान्निष्क्रम्य हार्देन साकं सूर्यकिरणद्वारा अग्निलोकं गत्वा दि पर्व
नपूर्वपक्षोत्तरायणसंवत्सरगाभिमानिदेवताभिर्वायुना च पथि सत्कृतः सूर्यमंड
लं भित्त्वा नभोरंध्रद्वारा सूर्यलोकं गत्वा अनंतरं चंद्रविद्युद्वरुणेंद्रप्रजापतिभिर्मार्गो
दर्शिभिरातिवाहिकगणैः सोपचारैः सत्कृतस्तल्लोकानतीत्य प्रकृतिवैकुंठसीमपरिख
दिकां विरजां तीर्त्वा लिंगसूक्ष्मशरीरं विहाय अमानवकरस्पर्शात्तत्क्षणं प्राप्तदिव्यविग्रहः पुंप्राङ्
कृतभुजो ब्रह्मालंकारेण अलंकृत इंद्रप्रजापतिसंज्ञकनगरद्वारपालाभ्यनुज्ञ
या श्रीवैकुंठाख्यं दिव्यनगरं प्रविश्य पताकालंकृतदीर्घप्राकारसहितगोपुरमतीत्य परं २६

धिकरणाविरोधात् भक्तिरूपं तु बुद्धिपरिच्छेदप्रतिपादितं भक्ताः द्विविधाः साधनभक्तिनि
ष्ठाः साध्यभक्तिनिष्ठाश्च साधनभक्तिनिष्ठाः व्यासादयः साध्यभक्तिनिष्ठा नाथादयः
आकिंचनानन्यगतिकस्त्वधर्मविशिष्टो भगवंतमाश्रितः प्रपन्नः सोपि द्विविधः त्रैवर्गिक
परो मोक्षपरश्चेति त्रैवर्गिकपरो नाम भगवत एव धर्मार्थकामाभिलाषी मोक्षपर
स्तु सत्संगाभिलाषानित्यविवेके सति संसारनिर्वेदद्वैराग्ये उत्पन्ने मोक्षे [illegible]यां(जो) द्वाप
तायां तस्मिन्नर्थे आचार्ये वेदसंपन्ने इत्याद्याचार्यलक्षणलक्षितं गुरुं संश्रित्य
तद्द्वारा पुरुषकारभूतां श्रियं प्रपद्य भगवत्याद्गुयापातेरणाग्रोतः अतएवाकिंचना
न्यगतिः श्रीनारायणचरणारविंदउपायत्वेन यः स्वीकरोति स प्रपन्नः प्रपत्तिस र्वा
धिकारा सच प्रपन्नो द्विविधः एकांतिपरमैकांतिभेदात् यो मोक्षफलेन साकं फलांतरा
ण्यपि भगवत एवेच्छति स एकांती देवतांतरस्य न्यस्तत्वात् भक्तिज्ञानाभ्यामन्यत्फलं
भगवतोपि यो नेच्छति स परमैकांती स द्विविधः दृप्त आर्त्तश्चेति प्रवश्यमनुभोक्तव्य

ग॰ ६ स्तुभोगसाम्यमाह जगद्व्यापारवर्जनस्य प्रतिपादनात् तस्य नानात्वं सर्वलोकसंचरणं च
२७ चेत्संभवति ननु मुक्तस्य नानात्वप्रतिपादनात् तस्मिंल्लोके संचारः कथमिति न शंक
नीयं कर्मकृतस्यैव निषेधात् स्वेच्छया संचरणोपपत्तेः अतो मुक्तो भगवत्संकल्पा
यत्तस्वेच्छया सर्वत्र संचरति नित्या नाम कदाचिदपि भगवदभिमतविरुद्धाचरणाभावे
न ज्ञानप्रसरसंकोचरहिताः नित्याश्च अनंतगरुडविष्वक्सेनादयस्तेषामधिकारवि
शेषाः ईश्वरस्य नित्येच्छयैवानादित्वेन व्यवस्थिताः एतेषामवतारास्तु भगवदव ग ५
15 तारवदिच्छया एवं बद्धमुक्तनित्यभेदभिन्नो जीवो निरूपितः इति जीवनिरूपणो
नाम षष्ठोऽवतारः ॥६॥ ० अथेश्वरो निरूप्यते सर्वेश्वरत्वं सर्वशेषित्वं सर्वक
र्माराध्यत्वं सर्वफलप्रदत्वं सर्वाधारत्वं सर्वकार्योत्पादकत्वं स्वज्ञानस्वेतरसम
स्तद्रव्यशरीरत्वमित्यादीनीश्वरलक्षणानि स एव ईश्वरः सूक्ष्मचिदचिद्विशि
ष्टवेषेण जगदुपादानकारणं भवति संकल्पविशिष्टवेषेण निमित्तकारणं कालांश २७

मदाख्यामृतसरः सोमसूर्यवारव्याश्वत्थं चक्षुषा शतेमालाहस्तैस्युक्तैः पंचशतदिव्यासरोगणैरुस्
२त पचरितो दूसगंधादिभिरलंकृतैस्तत्रत्यानेतेगरुडविष्णुकेतनं रीनप्रणाम्यते वैकुमतेमहा
मणिमंडपमासाद्य पर्यंकसमीपस्था चापोन्प्रणाम्य पर्यंकसमीपंगत्वा तत्र धर्मा दि
दिपीठोपरि कमलेऽनंतविमलादिभिः श्रीमेहस्तैः सेव्यमानं श्रीभूलीलासमे
तं चक्रादिदिव्यायुधोपेतं ज्वलमानकिरीटमकरकुंडलग्रैवेयहारकेयूरकटकश्री
वत्सकौस्तुभमुक्तादामोदरबंधनपीतांबरकांचीगुणनूपुराद्यपरिमितदिव्यभूषणभू
षितं अपरिमितोदारकल्याणगुणसागरं भगवंतं दृष्ट्वा तत्पादारविंदयुगले
शिरसा प्रणाम्य पादेन पर्यंकमारुह्य तेन स्वांके स्थापितः कोसीति पृष्टः ब्रह्म
कारोस्मीत्युक्तः तेन कटाक्षितः तदनु मेवज [illegible] जैकपरीतिः आविर्भूत
गुणाष्टकः उत्तरावधिं ब्रह्मानुभवान्यः सम्यक् उच्यते मुक्तस्य ब्रह्मसाम्यापत्ति



रहित १ नित्यहर्षप्रकर्षोल्लसद्वेदपालाकालानस्पोन्नितसर्वविधः २

शिवस्य कारणत्वं भासत एवमप्यश्वेताश्वतर्यां शिवशब्दवाच्य
स्यैव परत्वं कारणत्वं भासते न पैवाथर्वशिरसि ५

ग०
२८ लक्ष्यमेवम् । तन्न्यायेन ब्रह्मशब्दस्य तैत्तरीयोक्त आत्मशब्दवा ॥ च्ये पर्यवसानं आत्मशब्दवा
च्यः क इत्याकाङ्क्षायां श्रुतिप्रसिद्धो इन्द्रो वा नेत्यप्रसिद्धो ऽग्निर्वा ऽप्यस्यैवनप्रसिद्धः सूर्यो वा
कारणत्वेनोक्तः सोमो वा ऽप्रसिद्धफलमुदस्येनुक्तः कुबेरो वा यमो वा वरुणो वेति विशे
षयते षां कर्मवश्यत्वपरिच्छिन्नत्वैश्वर्यकत्वसंहर्त्यत्वश्रवणात् न ते जगत्कारणमता किं
तु श्वेताश्वतरे [illegible] रुद्रशब्दवाच्यस्य सर्वात्मकता च्यते तैत्तरीये हिरण्यगर्भस्य जगत्का
रणत्वं प्रतीयते ऽत्रापि सामान्यविशेषन्यायात् शिवशम्भुरुद्रशब्दानां हिरण्यगर्भेवा
च्यविशेषपर्यवसानं विघ्नेति शिवशब्दस्य शिवमस्तु सर्वजगतां शिवं कर्मास्तु पंथानः
सन्तु ते शिवा इत्यादि मिमंगलवाच्यत्वं रुद्रशब्दस्याग्निवाचकत्वं स्वं महेश्वरशम्भ्वादिसामा
न्यशब्दानामप्यपवर्तनाच्चतुर्मुखे पर्यवसानं ति कारणवाचि शिवादिशब्दानां मुख्यवृत्त्या
रुद्रपरत्वेऽप्यतो हिरण्यगर्भस्य च पंचादिप्रजापतिशब्दवाच्ये चतुर्मुखे शिवादिशब्दाः पर्यव
स्यति एवमपि महोपनिषन्नारायणोपनिषत्सुबालोपनिषन्मैत्रायणोपपुरुषसूक्त
नारायणानुवाकान्तर्यामी ब्राह्मणादिषु नारायणस्यैव परमकारणत्वं सर्वशब्दवाच्यत्वं मोक्षप्र २८



किं तस्यादिति नक्ष्यं कानीयरुद्रस्य चतुर्मुखादुत्पत्तिश्रवणात् [illegible] परतत्त्वत्वास्य वशात्वेन रुद्रस्य कारणत्वं [illegible]

तथ्योपि विशेषेण सहकारिकारणं च कार्यरूपेणाविकारयोग्यं वस्तूपादानं कार्यं तया परिणममपि त
निमित्तं कार्योत्पत्त्युपकरणं वस्तु सहकारपदं उत्तरोत्तरावस्थाविशिष्टस्य च रूपापेक्षया तदनुगुणानि
यत्पूर्वभाव्यवस्थाविशिष्टं यत्तदुपादानं यथा घटत्वावस्थाविशिष्टमृत्तद्द्रव्यापेक्षया पिण्डत्वा
वस्थाविशिष्टं तदेव द्रव्यं परिणामोन्मुखव्यतिरेकेण कारणापेक्षितं कारणं निमित्तं अस्मिन्न्य
क्षसहकारिकारणस्य निमित्तं तभोवरवनिर्विच कारणपक्षे कारणद्वयपक्षे च कारणलक्ष
णालक्षितत्वादखिलजगत्कारणत्वं भगवतो नारायणस्यैव संभवति ननु कथं नारायण
कारणत्वपर्यवसानमिति चेदुच्यते न्यायसहितवेदान्तवाक्यविचारेण पर्यवस्यति
तद्यथा आदौ तावत्सृष्टेर्जगत्कारणत्वं नोपपद्यते ईक्षत्याद्यभावात् आरोग्ये तावत्स
३वा दकाशप्राणशब्दवाच्यानां जगत्कारणत्वं प्रतिपन्ने वाजसनेयके ब्रह्मशब्दवाच्यस्य का
रणत्वं प्रतीयते सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन कारणवाक्यानामेकविषयं प्रतिपादितं बोद्धा
गयश्रुन्यायेन सामान्यवाचकानां तादृशवाच्यानां विशेषे ब्रह्मणि पर्यवसानंत

तन्निवर्तकांतरस्यवक्तुमशक्यत्वात् ३ पत् कल्पि

भा॰ षयभेदेनाविरोधप्रतिपादितेनिर्गुणप्रतिपादकश्रुतीनां हेयगुणनिषेधत्वात् ज्ञातृज्ञेयादिकाविषया
२६ तन्निवर्तकांतरस्यवक्तुमशक्यत्वात् एवाप्रामाणिकत्वात् कृत्स्नकार्यस्यसत्यत्वात् अविद्यासं
सारेजीवगतदोषाणां ब्रह्मण्यपिसंभवात् श्रुतौ द्वैतवादस्यासंभवात् न निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्म
सिद्धिः अतोनारायणस्यैवजगत्कारणत्वमोक्षप्रदत्वादिगुणयोगः संभवतीतिसविशेषमे
वब्रह्मसूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मकारणंस्थूलचिदचिद्विशिष्टब्रह्मकार्यमितिकारणादनन्यत्वमेव
मितिविशिष्टाद्वैतवेदान्तिनांसम्प्रदायः एवमीश्वराङ्गीकारान्निरीश्वरसांख्यमीमांसकादिम
तनिरासः तस्यैवोपादानत्वादिस्वीकारात् योगपाशुपतनैयायिकानांमतनिरासः तेननिमित
मात्रेश्वराङ्गीकारात् ईश्वरस्यकार्यंप्रति उपादानत्वनिमित्तत्वकर्तृत्वप्रेरकत्वनियंतृत्वप्रकाशि
त्वअनुमन्तृत्वसहकारित्वोदासीनकत्वादिकं उपपद्यते बाल्ययौवनावस्थादयोदोषाः
यथाशरीरगताः नतुशरीरिणोजीवेएवंचिदचिद्विष्ठशरीरगाः परमात्मनो पीतिननिर्विकारश्रुति
विरोधः नियमेनाधेयत्वविधेयत्वशेषत्वोक्तशरीरलक्षणस्यजगति विद्यमानत्वात् जगच्छ
री २

दृत्य जगच्छरीरत्वादेः प्रतिपादनात् स्वयंभुहिरण्यगर्भप्रजापतिशब्दानां नारायणे पर्यवसानं युक्तं नारायणा
एवाखिलजगत्कारणत्वात् सर्वविद्यावेद्यत्वं चेतरादि स्वविद्यारूपेरीतम्भं कानकापनिस्याविष्णुभरत्वस्य
वप्रमाणेषु प्रसिद्धत्वात् अभिशब्दस्य सकान्तत्वप्रतिपादनाच्च तादेवदहरविद्यायामाकाशब्दवाच्यना रा २
रायणान्तर्यामितपास्तूरूस्यप्रतिपादनाद्दहरविद्यास्वरूपेरीतिन शंकनीयं नारायणान्तवर्त्तिगुणा
जातस्यैवउपास्यत्वेन तत्राभिधानात् एवं सर्वविद्यास्वरूपत्वं अतः समस्तकल्याणगुणात्मकः
प्रकृतिपुरुषाभ्यां भिन्नः ताभ्यां विशिष्टः परब्रह्म जगत्कारणं न त्वेतद्भिन्नं ब्रह्मैकमेव सत्यं नि
७ द र्गुणं च तन्यद्रूतात् ज्ञेयादिकं तस्मिन्नेव परिकल्पितं सर्वं मिथ्या ब्रह्मणो निर्विशेषं सरतितत्व
मसीत्यभेदज्ञानं तन्निवर्तकं तस्मान्निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्म सांकेदं ताता नं तात्पर्यमिति मतांत
रस्थेः प्रतिपादनात् कथं नारायणे तात्पर्यं तस्य समस्तकल्याणगुणाकरत्वादिकथनं चेति तदु
च्यते कारणत्वप्रतिपादकश्रुतिभिर्नारायणस्य कारणत्वे सिद्धे भेदाभेदश्रुतेर्घटकश्रुत्यावि

ग: ध्वजान्वितैः दिव्यनगरपालकैः परिरक्षिते श्रीमद्वैकुंठाख्ये पुरे चैतन्यमये ऽस्मद्गुरुभिः जयविजयप्रधान
३० विधातृप्रमुखैः मिश्रैर्नृपालकैः सेविते श्रीमद्दिव्यालये श्रीमणिमंडपे धर्माद्यष्टपादविर
३ग चितसिंहासने शेषपर्यंके दिव्यमंगलविग्रहाः दशविधपरब्रह्मपरवासुदेवादयः चतुर्व्व
न्यो नारायणाः व्यूहनामपरवासुदेवरूपाः नामधेयमासेव्यापर्यंत वासुदेवसंकर्षण
प्रद्युम्नानिरुद्धभेदेन चतुर्द्धा विस्थिताः तेषु षड्गुणपरिपूर्णो वासुदेवः ज्ञानबला
भ्यां संकर्षणः ऐश्वर्यवीर्याभ्यां प्रद्युम्नः शक्तितेजोभ्यामनिरुद्ध इति गुणाविर्भावाः एतेषु
चतुर्षु प्रत्येकं त्रयस्त्रयो ऽवतीर्णाः केशवादयो व्यूहान्तराणि द्वादशमासानां द्वाद
18 शादित्यानां च अधिदेवतान्यूर्ध्वपुंड्रदेवताश्च एवं स्थानविधोपेते तत्र केनकप्रभः केश
वश्चतुश्चक्रधरः रूपाभो नारायणश्चतुःशंखधरः माणिक्याभः माधवश्चतुर्गदा
धरः चंद्राभो गोविंदश्चतुःशार्ङ्गः पद्मकिंजल्कसन्निभो विष्णुश्चतुर्हलधरः अग्निवर्णस्त्रिवि
क्रमश्चतुःखड्गधरः बालसूर्याभो वामनश्चतुर्वज्रधरः पुंडरीकाभः श्रीधरश्चतुःपट्टिश ३०

रीईश्वरः तत्र क्लेशदोषैरसंस्पृष्टश्च सर्वेश्वरो विभुस्वरूपः विभुत्वं नाम व्यापकत्वं तत्तद्धर्मस्य
त्रिधा स्वरूपतो धर्मतः तत्रानन्तो विग्रहतश्चास्य चानन्त इत्युच्यते अनन्तो नाम त्रिविधपरिच्छे
दरहितः त्रिविधः परिच्छेदस्तु देशतो कालतः वस्तुतः परिच्छेदः सत्यत्वज्ञानत्वानन्दत्वामल
त्वादयः ईश्वरस्य स्वरूपनिरूपकधर्माः ज्ञानशक्त्यादयो निरूपितस्वरूपधर्माः सर्वज्ञत्वसर्व
शक्तित्वादयः स्वरूपप्रयुक्तधर्माः वात्सल्यसौशील्यसौलभ्यादयः आश्रयणोपयुक्तधर्माः
कारुण्यादयो रक्षणोपयुक्तधर्माः एतेषां स्वरूपं बुद्धिपरिच्छेदं निरूपितमिति ३६ न प्रपञ्च्य
तेऽयमीश्वरो ब्रह्मस्वरूपेणानन्तरं चतुर्मुखदक्षकालादिपुरुषान्व्याप्य मितरूपेण स्थित्वा सृष्टिं करो
ति विष्ण्ववतारस्वरूपेण मन्वादिकालादिपुरुषान्व्याप्य मितरूपेण च स्थित्वा रक्षको भवति रुद्रकालान्तकादि
नामतव्याप्य मितरूपेण संहारमपि करोति अतः सृष्टिस्थितिसंहारकर्ता भवति एवंप्रकार ईश्वरः
परव्यूहविभवान्तर्याम्यर्चावतारस्वरूपेण पञ्चप्रकारः तत्र परो नाम नित्यादिमुक्तो कुमुदकुमुदाक्षपुं
डरीकवामनशंकुकर्णसर्पनेत्रसुमुखसुप्रतिष्ठितादिभिः दिव्यायुधधरापरिजनपरि

ग० भोगाद्युद्भवः अवताराणामिच्छैवहेतुः न कर्मप्रयोजनं दुष्कृतविनाशपूर्वकं साधुपरित्राणमेवक्तुं
तर्यामित्वं नाम स्वर्गनरकाद्यनुभवदशापन्नमपि जीवात्मनः सुहृत्त्वेन योगिभिर्दृश्यतया हृदयप्र
३९ देशावस्थितं स्वरूपं जीवेन साकं विद्यमानोऽपि न तद्दोषैः संस्पृष्टो वर्तते अर्चावतारो नाम देशकालावि
प्रकर्षरहितश्चाश्रिताभिमतद्रव्यादिकं शरीरतया स्वीकृत्य तस्मिन् प्राकृतशरीरविशिष्टः सन्तथा
र्वकपराधीनस्नानभोजनासनशयनस्थितिः सर्वसहिष्णुः परिपूर्णः गृहग्रामनगरप्रशस्तदेश
19 शैलादिषु वर्तमानो मूर्तिविशेषः स च स्वरूपं व्यक्तं देवसिद्धमानुषभेदाच्चतुर्विध एव मुक्तासु पंचा
वस्थास्वपि श्रीविशिष्ट एव भगवान्वर्तत इति श्रुत्याप्रमाणसिद्धोऽर्थः एतेन कापिलोक्तनिःश्रीक
वादो निरस्त एव मोक्षश्चेश्वरो निरूपितः इतीश्वरनिरूपणं नाम नवमोऽवतारः ॥९॥ एवं द्रव्यनिरूपणा
नंतरं क्रमप्राप्तमद्रव्यं निरूप्यते संयोगरहितमद्रव्यं तदद्रव्यं च सत्त्वरजस्तमांसि शब्दस्पर्श
रूपरसगंधाः संयोगशक्तिरिति दशप्रकारमेव तत्र प्रकाशसुखलाघवादिनिदानमतीन्द्रियं पर ३१

पाकप

रः तडित्प्रभोत्तमी केशाश्च त्वंस्तु ऽरधरः सुरम्यो भः पद्मनाभः सुःसं चापुधरः इंदु गोपतिर्भोदामो
दरश्चैतु पाशधरः विभवानामतत्तत्सजातीयरूपेणाविर्भाव ः सदशधा ते च मत्स्यादयोऽ
वतारविशेषाः प्रलयार्णवमग्नानामुद्धर्ता यो मत्स्यावतारः अमृतोत्पादने मंदरपर्वतस्य
धारी कूर्मावतारः भूम्युद्धरणार्थावतीर्णो वराहः आश्रितसंरक्षणाय प्रह्लादसुरम्य
हस्तमेषावतीर्णो नृसिंहः त्रिविक्रमो भक्तानुग्रहपादो रविदाः वेनजलेन जगत्पापापह
रणो नतत्रक्षणायावतीर्णो वामनः दुष्टक्षत्रियनिरसनार्थं परशुरामः शरणागतर
क्षणाय धर्मस्थापनायैव श्रीरामः सकलंबादिनिरसनार्थं बलभद्रः मोहो पापदर्शनार्थं
बौद्धः कलिनिर्मोचनार्थं कल्क्यवतारः एवमेके कावतारेषु अनंतप्रकाराः मूर्ति
षट्त्रिंशद्वेद मिलाः जयन्ता नादयो मिथुनदधिभक्तरूपाद्यो वनरसमाः तथा दपा
पि एव सुव्यमौलादयौ शालिग्रामादयः प्रकाराः तेषु पाप्मनाह पास्य वि

ग॰ दादिस्पर्शनेन्द्रियमात्रग्राह्यो विजातीयव्यावृत्तमद्भुतं स्पर्शः स च त्रिविधः शीतोष्णानुष्णाशीतात्मकभेदात् द
३२ ऽप्सु शीतस्पर्शः तेजस्युष्णस्पर्शः क्षितिपवनयोरनुष्णाशीतस्पर्शः स च पुनर्द्विविधः पाकजोऽपाकजश्च
तिपृथिव्यां पूर्वः इतरेषु त्रिष्वितरः तत्रामृतगरलतूलोपलगोब्राह्मणचाण्डालादिस्पर्शविशेषाः अपा
कजभेदाः इति स्पर्शः अस्मदादिचक्षुरिन्द्रियैकग्राह्यो विजातीयव्यावृत्तमद्भुतं रूपं तच्च शुक्लेतर
त्पीतहरितभेदात् तत्र सलिलकलधौतशङ्खशुक्तिशशाङ्कादीनां रूपविशेषाः श्वेतभेदाः काञ्चन
हरितालहरिद्रादीनां पीतभेदाः मरकतमधुकमधुकरजलधरातिमिरतमालदूर्वादीनां हरितभेदाः पीतक
तमापरक्तावान्तरभेदाः केचिदिच्छन्ति भासुरमभास्वरं भास्वरभेदः तेजोगतं भा
२० स्वरं क्षितिसलिलगतं चाभास्वरं एवं च त्वाचं रूपाणि तेन चित्रं नाम पञ्चमं रूपमिति मतं निरासः
अस्मदादिरसनेन्द्रियैकग्राह्यो विजातीयतरो रसः सोऽष्टधा यथा मधुराम्ललवणकटुकषायतिक्तभेदा
तत्रेक्षुक्षीरगुडादिरसा मधुरभेदाः चूतादि चामलकादिरसाः आम्लाः सैन्धवोषरविकारादि[illegible]
[illegible] लवणभेदाः किंपाकनिम्बादिरसाः कटुभेदाः शुण्ठिम
रीचीसर्षपादिरसाः तिक्तभेदाः हरीतकीविभीतकचूताङ्कुरादिरसाः कषायभेदाः इति रसः अस्मदा ३२

चेतिरजस्तमः अन्यं वर्तिसत्वं शुद्धं तन्निमित्तविभक्तोपचारात्प्रवर्तकेश्वरेच रजस्तमःसहवर्तिसत्वमिश्रं। २

त्वाद्यतिरिक्तमहत्त्वं सत्वे तच्छिद्धं शुद्धसत्वं मिश्रसत्वं तच्चिगुणोत्तं संबंधिजीवोपचारादितिद्वे
यत्लोभप्रवृत्त्यादिनिदानमतीन्द्रियंज्ञात्वाद्यतिरिक्तमहत्त्वं रजः प्रमादमोहादिनिमित्त
मतीन्द्रियंज्ञात्वाद्यतिरिक्तमहत्त्वं तमः श्रीएष चेतनाभिपानस्य प्रकृतिव्याप्तानि प्रकृतिकस्य
पुरुषसंबंधीनि मिश्राणि त्यानि नित्यसत्तानि प्रलयदशापां समानि सच्छादो विषमानि
सोपधिस्थितिसंहारोपयुक्तानि ईश्वरस्य कल्यादिमहत्कार्यभेदस्य स्यानि भवोद्भवकार २५ ता
नौ णे तानि साधारणानि सत्वगुणास्तु सत्वज्ञानरूप आलस्यादिहेतुः नरकप्रदश्च अतः स
त्वाद्यो गुणानन्दव्यरूपाः अस्मदादिश्रोत्रग्राह्यः पंचमतवर्ती शब्दो द्विधः अवर्णात्मको पं
वर्णात्मकश्चेति अक्षरात्मकः तथा शृङ्खाद्यभिविघातपंचम्याद्यो दक्षरात्मको वर्णात्मकः देवमनु
ष्यादीनां ताल्वादिव्यंग्यः भेर्यादिजन्यो वर्णात्मकः एवंभूतशब्दः श्रोत्रेन्द्रियेणानुद्यतेऽश्री
त्रेन्द्रियगम्य मनाहतध्वजकवायुगमनाद्व्यशब्दः परः ननु अश्रुत्या शब्दस्य द्रव्यत्वं प्रतीयते अ
द्रव्यत्वं कथमिति चेन्न श्रकाराद्यः प्रणवोत्याद्यत्वं वाच्यं तत्संभवतीति परिहाराद्द्रव्यत्व



सुखदुःखमोहाद्यद्यज्जन्तुरागात्मकः कर्मसंयोगी दुःखादिहेतुः संसारजदः तमस्तु

गः कारणानां कारणत्वे निर्वाहकः कश्चिद्द्रव्यविशेषः शक्तिः तत्संयोगमात्रं तस्मिन्सिद्धे प्रतिबंधक-
३३ मणिमंत्रादिसंनिधौ स्वरूपसहकारिवैकल्याभावेऽपि पद्युपरागाद्दहनं न दहति सा चातीन्द्रि-
या शक्तिः अपत्कोतादिषु तस्यास्सिद्धिः सा शक्तिः षड्द्रव्यवृत्तिः भगवन्निष्ठत्वं पुराणागमादिषु प्रसिद्धं
एवं सर्वत्रापीति शक्तिनो मध्ये विभुत्वं सिद्धं ननु चतुर्विंशतिप्रकारा गुणा इत्युक्तत्वात्कथं दशै-
वेति निर्दिश्यते इति चेदुच्यते जीवात्मगुणविशेषगुणानां बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानां
ज्ञानविततिरूपत्वेन ज्ञाने तदंतर्भावस्य उक्तत्वाद्धर्माधर्मयोरपि ईश्वरप्रीतिरूपत्वेन ईश्वरज्ञाने
तदंतर्भावात् भावनाख्यसंस्कारस्य ज्ञानविशेषरूपत्वात् वेगोत्पादकहेतुरेव वेगाख्यसंस्का-
रोपपत्तेः संयोगमादाय स्थितिस्थापकस्यापि संभवात् शब्दस्पर्शरूपरसगंधानां प्रत्यक्षसिद्धत्वेनं
का गौरवात् विभागपृथक्त्वयोरपि संयोगाभावमादायोपपत्तेः परत्वापरत्वयोः देशकालसंयोगविशे-
षमादायोपपत्तेरपि तु शक्यत्वात् संख्यापरिमाणद्रवत्वस्नेहानां तत्तद्द्रव्यस्वरूपमादायोपपत्तेः
गुरुत्वस्य शक्तौ अंतर्भावस्य वक्तुमुचितत्वाच्च दशैवेति सूक्तं सत्त्वरजस्तमांसि प्रकृतिगुणाः त-
त्त्वबधि जीवगुणाश्च सत्त्वरूपज्ञानं सात्त्विक कालः इत्यादिप्रतीतिरूपाधिवशादुपचारः शब्दा-
दयः पञ्च प्रकृतिकार्यपंचमहाभूतगुणास्तेन प्रसिद्धाः शुद्धसत्त्वं नित्यादिभूतमात्रस्य वर्तकेऽस्य ३३

दिघ्राणग्राह्यः विजातीयेतरो गंधः स द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च इति पाठे रसगन्धद्वयशालित्वं पक्वादिषु
धा सुरभिभेदात् अयं च गंधः पृथिव्येकवृत्तिः पाकभेदात् भिन्नः पवनसलिलादिषु गंधोपलब्धिः पा
र्थिवसंसर्गात् अपो दहतीतिवदौपचारिकः पंचीकरणप्रक्रियया सर्वभूतेषु सर्वगुणानां विद्यमा
नत्वेपि प्राधान्याभिप्रायेणोक्तमिति न विरोधः पाकाद्रूपाणां तदुत्पत्तिः स्वाश्रयनाशाभावादेवोपप
त्तेः पीलुपाकवादिमतनिरासः संयुक्तप्रत्ययनिमित्तं संयोगः स च सामान्यगुणः द्विद्रव्यवृत्तिः अ
स्य च स्वभावमात्रस्य उपलभ्यमानमध्यभेदप्रयुक्ततया न विरोधाभावः समकार्याकार्यभेदात् द्विविधः
य॰ पूर्वपरिमितानां उभयकर्मजः यथा मेषयोर्वा क्वचिदन्यतरकर्मजः यथा श्येनशैलयोः संयोग इति तन्मह
योगः क्वचित्संयोगजः संयोगमपि वर्णः प्रतिहस्तपुस्तकसंयोगात् कायपुस्तकसंयोगः विभागोपि संयो
त्तसंयोगादेव कार्यसंयोगस्य ज्ञातत्वात् एतेन विभागजविभागो निराकृतः संयोगाभावरूपत्वं क्षिप्यते अनुमानं
गाभाव एव न पृथग्गुणः अतो संयोगस्तु विभुद्वययोः ... संयोगवत् द्रव्यत्वात् घटवत् तथा विभुद्रव्यमी
द्रव्यजसंयोगसिद्धिः यथा विभुद्रव्यं ... मूर्तसंयोगवत् इत्यादिभिर्विभुसंयोगसिद्धिः अथ शक्तिः सर्व
श्वरसंयुक्तं द्रव्यत्वात् घटवत् इत्यादि ...

ग० तस्वरूपतत्त्वत्रयमिति प्रतिपादयं[illegible]त्मा वाप्यीः देयं तस्य निवर्तकं उपादेयं त
३५ स्योपाय इति चतुर्द्धा विभज्यानुसंदध्यते केचिद्वाप्यीः प्राप्यं प्राप्तोपायः फलं वि
रोधीति पंचधा निरूपयति अर्थपंचकमेव संबंधेन साकं षोढा परिगणयन्त
र्थापत्तिरस्ते षां तत्तद्विभाजकधर्ममादाय अनुसंधानमुपपद्यते वस्तुतस्त्विदं तावा
चिदचिद्विशिष्टाद्वैतमेकमेव वस्तु इति तात्पर्यमतएव चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मैकमे
२२ वेति मत्वा भगवान् दशपराः अप्यातो ब्रह्मजिज्ञासेत्युपक्रम्य तमेव प्रकारं निरूपितवा
नरूतम्भिदचिद्विशिष्टो ब्रह्मशब्द वाच्योवि ह्यात्मनः परवासुदेवो नारायणः परो एव एकं तत्त्व
मिति विशिष्टाद्वैतवादिनां दर्शनमिति सिद्धं इति विविधं विचित्रं मानमेय प्रकारं भति२
धनगुरुवरदानेनोक्तमादाय शास्त्रात् यतिपतिमतदीयं वेद वेदान्तसारं समभवति
मतिमान्यः सत्कटाक्षैकलक्ष्यः इति श्रीमद्वाधूलकुलतिलक श्रीमन्महाचार्यस्य ३५

२३

रेचसंयोगशक्तिरूपोगुणोषड्द्रव्यसाधारणाविति विवेकः इत्यध्यायनिरूपितं एवंद्रविडभा
ष्यन्यायतत्वसिद्धित्रयश्रीभाष्यदीपसारवेदार्थसंग्रहभाष्यविवरणसंगतिमालाषड्
र्थसंक्षेपश्रुतप्रकाशिकातत्वरत्नाकरप्रज्ञापरित्राणप्रमेयसंग्रहन्यायकुलिशन्या
यपरिशुद्धिन्यायसिद्धांजनपरमतत्त्वनिर्णयचुलकतत्त्वत्रयनिरूपणतत्त्वत्रयचंडमा
रुतवेदांतविजयपारमार्थ्यविजयपादपूर्वाचार्यप्रबंधानुसारेणाज्ञातव्यार्थान्संगृह्य
बो संक्षिप्तार्थप्रतिपत्त्यर्थंतत्त्वदीपिकाख्यशारीरकपरिभाषायामस्यांतेप्रतिपादिताः अध्या
त्मशास्त्राणांतत्वहितपुरुषार्थप्रतिपादकत्वात्तस्मिन्नुपप्रकृतिजीवेश्वरपरि
च्छेदेस्तत्त्वस्यनिरूपितत्वात्बुद्धिपरिच्छेदउपायस्यनिरूपणात्नित्यविभूतिपरिच्छेदईश्व
रपरिच्छेदेचपुरुषार्थस्यनिरूपणाच्चतत्त्वोपायपुरुषार्थाःनिरूपिताइतिनिरवद्यत्वेके
त्वचामतिःप्रतिपादयत्प्राणाप्तिःइत्यस्यनिवर्तकंउपादेयंतस्योपायइतिचेत्इति
श्रेयो आत्मानानात्वे [illegible] भोग्योनंतं